

אַהֲבַת־יְהוָה פְּאַהֲבַת אִישׁ יְחִידוֹ הַדְּרַכַּת הַתְּלָמִיד לְהַתְּבוֹנְנוֹת מַטְפִּיסִית בְּכַתְבֵי שְׁלֹמָה אֲבֵן גְּבִירוֹל

מבוא

ברצוני לייחד דיון בכתבי המשורר והפילוסוף היהודי, איש סרגוסה, שלמה אבן גבירול (1020-1058 לספה"נ), לדון במחויבותו המדעית-פילוסופית יוצאת הדופן ולעמוד על רצונו העז להקנות לתלמידיו את הידע המדעי ואת היכולת לפרש את כתבי הקודש באופן הרמוניסטי, כלומר לקרוא את כתבי הקודש הטומנים בחובם ידיעות המבוססות על אדני המטפיסיקה הפילוסופית. כפי שאכוון להראות, מחויבות זו הוכרה על ידי המורים הפילוסופים-היהודיים בספרד המוסלמית (להלן: אלאנדלוס), כמחויבות תורנית של ממש, כחלק מהכשרתו של התלמיד להבין את הסודות המדעיים-פילוסופיים הנסתרים בתורת משה.

כבר הראו דוד קויפמן,¹ יהודה רצהבי,² ז"ק שלנגר,³ יוסף טובי,⁴ ישראל לוין⁵ ואחרים שהושפע אבן גבירול מאוד מן החיבור התאולוגי-פילוסופי האנציקלופדי "רסאאל אח'ואן אלצפאא",⁶ שנתחבר על ידי חבורת סתרים, כנראה בעלי רקע שיעי-

- 1 דוד קויפמן, "הפסבדו-אמפדוקלס כמקור לר' שלמה אבן גבירול", בתוך מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, תרגם מגרמנית ישראל אלדר, ירושלים תשכ"ב, עמ' 84–85.
- 2 יהודה רצהבי, "שירת כתר מלכות לאור הספרות הערבית", ביקורת ופרשנות 2–3 (תשל"ג), עמ' 47–60.
- 3 יעקב (ז"ק) שלנגר, הפילוסופיה של שלמה אבן גבירול, ירושלים תש"ס, עמ' 84–86.
- 4 יוסף טובי, קירוב ודחיה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים, חיפה תש"ס, נספח שני, עמ' 313–318.
- 5 ישראל לוין, כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול, כולל מהדורה ביקורתית של כתר מלכות, עם הקדמה, פירוש וחילופי נוסח, תל-אביב תשס"ו, עמ' 61–65; ישראל לוין, "מגמות של מיסתורין ניאואפלטוני בשירתו של שלמה אבן גבירול", בתוך באורח מדע, מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי במלאת לו שבעים שנה, בעריכת צבי מלאכי, לוד תשמ"ו, עמ' 300–301, 311–312.
- 6 הרסאאל נדפסו בכמה מהדורות. המהדורה שנהוג לצטט ממנה בעולם המחקר היא: رسائل اخوان الصفاء واخلان الوفاء, بيروت 1907.

אסמאעילי,⁷ אך בעלי ידיעות מעמיקות במדעים ובדתות, שפעלו בעיר בצרה שבעיראק בשלהי המאה העשירית לספה"נ.⁸ חיבור זה הוא מראשוני החיבורים האסלאמיים שביקשו אחר סינתזה בין המדעים הפילוסופיים והמטפיסיקה הנאופלטונית מחד גיסא, ובין הקוראן והחדית'ים מאידך גיסא. כך שניתן לטעון כי במידת מה, החרה החזיק אבן גבירול אחרי תפיסתם הסינתטית וביקש ליצור שיטה סינתטית דומה לשיטתם בפרשנות כתבי הקודש היהודיים. ואמנם העיד אברהם אבן עזרא (נפטר בשנת 1167 לספה"נ), שפרגמנטים מפירוש הפילוסופי האלגורי לתורה של אבן גבירול עמדו עוד לפניו.⁹

ראשיתם של המדעים הפילוסופים באלאנדלוס (ספרד המוסלמית) הייתה קשורה בהופעתן של הישיבות ובהתפתחות עולם התורה בה. אלו גם אלו, כרוכות היו בהתפתחויות פוליטיות בח'ליפות גרנדה של המאה העשירית ובאישיותו של החצרן החשוב, נשיא היהודים, חסדאי אבן שפרוט, שהיה מתוקף תפקידו כדיפלומט המוציא לפועל העיקרי של המהפכה התרבותית האינטלקטואלית שהונהגה בגרנדה בימי מלכותו של הח'ליף אלחכם השני (נפטר בשנת 976 לספה"נ). כך למשל יזם החצרן אבן שפרוט¹⁰ את הבאתם של נזירים מספרד הנוצרית כדי שיסייעו בתרגום חיבורים מדעיים יווניים שהגיעו לחצר כשי מן הח'ליפות העבאסית בעיראק. עיראק הייתה בעת ההיא מרכז עיקרי לתרגום ולהעברת ידע יווני לסורית ולערבית, ובה פעלו באינטנסיביות חוגים תאולוגיים ופילוסופיים. אבן שפרוט סייע גם בהקמת הספרייה המדעית המלכותית בגרנדה,¹¹ ולא פחות חשוב מזה, הוא הביא לספרד המוסלמית מלומדים

7 Daniel De Smet, "Les bibliothèques ismaéliennes et la question du néoplatonisme ismaélien", The Libraries of the Neoplatonists [Philosophia Antiqua, 107], Edited by Cristina D'Ancona, Leiden 2007, pp. 481–492.

8 Godefroid De Callatay, Ikhwan al-Safa': A Brotherhood of Idealists on the Fringe of Islam, Ian R. Netton, Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the ; Oxford 2005. Samuel Miklos Stern, 'New Information about the ; Brethern of Purity, London 1982. Authors of **The Epistles of the Sincere Brethern**', Islamic Studies, 3 (1964), pp. 405–428.

9 דוד קויפמן, "הפירוש האליגורי-פילוסופי של ר' שלמה אבן גבירול", בתוך מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, תרגם מגרמנית ישראל אלדד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 126–135.

10 Thomas F. ; 86–83 עמ' 'עמ' תשס"ד, תל-אביב תשס"ד, עמ' 83–86. Glick, 'My Master, The Jew: Observations on the Interfaith Scholarly Interactions in The Middle Ages', Jews, Muslims and Christians in and Around the Crown of Aragon, Edited by Harvey J. Hames, Leiden 2004, pp. 157–182.

11 George F. Hourani, 'The Early Growth of the Secular Sciences in Andalusia', Studia Peter Heath, 'Knowledge', The Literature of Al-Andalus, ; Islamica, 32 (1970), pp. 143–156 Edited by María Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin and Michael Sells, Cambridge 2000, pp. 96–125.

ואנשי הלכה יהודיים מן הישיבות החשובות של דרום איטליה, כגון ר' משה בן חנוך, ואלה סייעו בהרמת קרנה של תורה בקרב התפוצה היהודית המקומית.¹²

אמנם המלכות המבוססת והיציבה שייסד אלחכם השני לא האריכה ימים, וכבר בימי יורשיו התפלגה לכמה נסיכויות פאודליות, שסופן שנפלו בידי שושלת ברברית (צפון אפריקאית),¹³ אך הפעילות התורנית והמדעית של יהודי אלנדרוס נמשכה ביתר עוז. הבאתם של חיבורים מן המזרח לספרד, אם בתחום ההלכה אם במדעים ובתאולוגיה, תרמה לכך שעד ימי אבן גבירול, ובתוך פרק של פחות ממאה שנים, הפכו קהילות סרגוסה וקורדובה למרכז פעילות אינטלקטואלי תוסס, שעסק לא רק בתלמוד ובהלכה, אלא היה מעורה גם במדעים הפילוסופיים ובמחלוקות העיקריות ששררו בין התאולוגים והפילוסופים הערביים במזרח.¹⁴

שלמה אבן גבירול בעיני בני דורו

שלמה בן יהודה אבן גבירול שהותיר רושם רב כפילוסוף וכמשורר על הוגים ומשוררים יהודיים אנדלוסיים, בני הדורות שלאחריו, כגון: משה אבן עזרא (1055– לספה"נ 1140),¹⁵ אברהם אבן עזרא (1090–1167 לספה"נ),¹⁶ ר' אברהם אבן דאוד (נהרג על קידום השם בשנת 1180 לספה"נ)¹⁷ ויהודה אלהריזי (1165–1221 לספה"נ),¹⁸ הפך כפי הנראה בראשית המאה השתים-עשרה לספה"נ למעין "גיבור תרבות" (כך הציע

12 מרדכי מרגליות, "ראשית צמיחת התורה בספרד", בתוך ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 1–25.

13 Anwar G. Chejne, Muslim Spain its History and Culture, Minneapolis 1974, pp. 31–96.

14 Y. Tzvi Langermann, 'Science in the Jewish Communities of the Iberian Peninsula', The Jews and the Sciences in the Middle Ages [Collected Studies], Aidershot Hampshir 1999, Chapter One, pp. 1–54; יוסף מ' מיליאס, "ראשית מדעי הטבע בין היהודים בספרד", תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 48–59.

15 משה בן יעקב אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים (על השירה העברית), ערך, הגיה ותרגם בצירוף הערות אברהם שלמה הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 68–71. לצד הערצתו את שירתו של אבן גבירול, טורח משה אבן עזרא לציין את אופיו הקשה של אבן גבירול ואת העובדה שלא הסכים לשאת בענווה את מרותה של הנהגת הקהילות במקומותיו.

16 ראה לעיל, הערה 10.

17 אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה, מהדורת גרשון דוד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 73. ראב"ד מתאר את אבן גבירול כחכם גדול וכמשורר, אף על פי שבספרו אמונה רבה ביקר את אבן גבירול בלשון תקיפה על שיטתו הפילוסופית ומגמות הגותו. ראה: דוד קויפמן, "השגותיו של ר' אברהם אבן-דאוד על מקור חיים", בתוך מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, תרגם מגרמנית ישראל אלדד, עמ' 136–159.

18 יהודה אלהריזי, ספר תחכמוני, מהדורת יוסף יהלום ונאויה קצומטה, ירושלים תש"ס, עמ' 107, 110. המשוררים היהודים ילידי ספרד המוסלמית, הזוכים אצל אלהריזי ליוקרה מיוחדת, הם אבן גבירול ואברהם אבן עזרא, אפשר משום שגם הותירו אחריהם הגות עשירה.

לאחרונה יוסף טובי) בעיני המשוררים היהודיים בני ספרד.¹⁹ ברם, אבן גבירול לא הותיר את חותמו בקרב משוררים בני ישראל בלבד אלא אף בקרב הוגים והיסטוריונים מוסלמיים קרובים לזמנו. כך למשל הוא מתואר בספרו של ההיסטוריון בן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה, אבן צאעד אלאנדלוסי, במסגרת פרק העוסק בתיאור אנשי המדע הגדולים מקרב בני ישראל בזה הלשון:²⁰

وكان منهم ثم من الاعتناء ببعض علوم الفلسفة سليمان بن يحيى المعروف بابن جبروال من سكان سرقسطة وكان مولعا بصناعة المنطق لطيف الذهن حسن النظر اخفر. وتوفي وقد اربى على الثلاثين قريبا من سنة خمسين واربعمائة.

ותרגום דבריו הוא:

והיה מהם מבין העוסקים במדעים הפילוסופיים שלימאן בן יחיא הנודע בשם אבן ג'ברואל, מתושבי העיר סרגוסה [במקור: סרקסטה]: מומחה ללוגיקה, בעל הבחנה דקה (עדינה), טוב השקפה, מופנם.²¹ נפטר אחר גיל שלושים ויותר,²² בשנת 450 [להג'רה] בקירוב.²³

שני קווים מרכזיים לדמותו של אבן גבירול עולים מדיונו של אלאנדלוסי, והם עשויים להציע תרומה פורייה בהבנת תרומתו של אבן גבירול לחינוך ולהשכלה בקרב העלית האינטלקטואלית באלאנדלוס של תקופתו:

19 יוסף טובי, "משורר החול העברי בימי הביניים כגיבור תרבות", דפים למחקר בספרות 18 (תשע"ב), עמ' 209–231. תודתי לפרופ' יוסף טובי על ששלח אליי עותק של המאמר מיד עם הופעתו.

20 ابن صاعد الاندلسي, كتاب طبقات الامم, نشر لويس شيخو, فرانكفورت 1999, ص. 89. הדברים לעיל מובאים בתרגומי. השווה תרגומו הקודם של המזרחן ברנרד לואיס, "המדע היהודי לפי סופר ערבי במאה האחת עשרה", בתוך סופרים מוסלמיים על יהודים ויהדות, בעריכת חוה לצרוס-יפה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 73. וזה לשונו: "בין העוסקים בענפים מסוימים של מדע הפילוסופיה יש להזכיר את סולימאן בן יחיא הידוע בשם אבן ג'ברואל מתושבי סרקוסטה. היה מסור למלאכת ההגיון, בעל שכל חריף ודעה שקולה. פרוש מן החיים". איני מצליח להבין על סמך מה תרגם לואיס את اخفر 'פרוש מן החיים'.

21 התלבטתי לא מעט בתרגום התיבה اخفر המובאת בגוף הטקסט בלא ניקוד סופי. שורשה משמעו 'שמר על' או 'שימר את' אבל גם 'היה ביישן'. לבסוף החלטתי לקרוא את התיבה اخفر כמורה על פועלו של אבן גבירול כפילוסוף וכמשורר שמעולם לא מילא תפקיד מוביל בחיי החצר או בחיי הקהילה היהודית, ודומה כאילו היה דמות ספית ומופנמת (כנראה גם סבל ממחלת עור קשה שפגמה ביחסיו החברתיים). קשה לומר כי ספרו מקור חיים זכה לכבוד וליקר בימיו, וגם שירתו עשתה לה מהלכים וחדרה לסדרי התפילה רק לאחר פטירתו. סיכומו של דבר, עדיין איני מצליח להבין את תרגומו של לואיס "פרוש מן החיים", אבל אני משאיר גם את שלהי תרגומי לעיל בצריך עיון.

22 הפועל اربى בבניין הרביעי הוראתו 'הרבה, הוסיף', כלומר הוסיף לחיות אחר שנתו השלושים עוד כמה שנים. אפשרות אחרת היא שיש כאן שגגת מעתיקים וצריך לגרוס اربع, היינו שאבן גבירול חי 34 שנים לפי המניין ההגרי.

23 הכוונה כמובן לשנת 450 למניין הגירתו של מחמד ממכה למדינה (לספירת לוח הירח האסלאמית), שהיא שנת 1058 לספה"נ.

1. היותו אישיות אסקטית מיוחדת, המרוכזת בחיי העיון, בהתמדה רבה.

2. היותו לוגיקן חריף, מלומד בפילוסופיה, ובעל נטייה למטפיסיקה הפילוסופית.

בחירה זו אינה מקרית. ברשימותיו מציין אלגנולוסי מלומדים יהודיים אחרים בני התקופה, ובוחר לתאר אותם כגדולי הלכה, מוסר ושירה, כך שתיאורו של אבן גבירול כמתמיד וכפילוסוף מסור משקף קרוב לוודאי את האופן בו נחזה אבן גבירול בעיני העלית האינטלקטואלית בת דורו. תיאורו של אבן גבירול כמרוכז בחיי העיון והיצירה מתאשר מפרטים ביוגרפיים העולים בשיריו, כגון: טענתו כי בני מנהיגי הקהל בסרגוסה רואים בו 'יווני', ככל הנראה, משום עיסוקיו במדעים ובחכמות חיצוניות; התייחסותו אל מרבית חכמי דורו כהמון בלתי מלומד.²⁴ דא עקא, משירי החול שלו מתקבלים גם תיאוריו של משורר ומלומד מוקף תלמידים, כך שעל אף תיאורו כמופנם בהנהגותיו, אין לראותו כמי שנמנע מחברת בני אדם כלל ועיקר.²⁵ תיאורו המשתמע כמי שמתבודד לצורך עיוניו מקביל במקצת לדמותו של הזאהד (המתבודד),²⁶ מונח המציין את אחד המקאמאת (=המקומות/התחנות) הצופיים, השלבים שבהם על המבקש הצופי לילך ולהכשיר את עצמו בהן באופן הדרגתי ותמטי כדי להתעלות.²⁷ לכן, יש אפשרות שאבן גבירול היה חשוף לספרות הצופית האנדלוסית בתקופתו.²⁸ ואמנם כבר עמדו בהרחבה

24 למשל: שלמה אבן גבירול, 'נחר בקראי גרונ', שירי החול, מהדורת חיים בראדי וחיים שירמן בהשתתפות ישראל בן דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 68–69: "הם פִּעֲנָקִים פִּעֲנָקִים/הם פִּתְּנָבִים פִּעֲנָבִים// פִּשְׁאָת מְשָׁלִי וְיִבְנוּ/עֲמִי קִמּוֹ עִם וְנִי// דְּבַר שִׁפְת עִם וְנִשְׁמַע/ כִּי זֶה לְשׁוֹן אֲשֶׁקְלוֹנִי [...] אִי לְתַבּוּנָה וְאִי לִי/ כִּי גוֹי קִמּוֹ זֶה שְׁכֵנִי// דַּעַת אֱלֹהִים וְשִׁימוֹן/פֶּאֱוֹב וְכִידְעָנִי. ואולי דווקא לכעין זה התכוון ר' אברהם אבן דאוד בספרו האמונה הרמה בתלונתו, ולפיה דיבר אבן גבירול סרה על האומה, וראו גם הסתייגותו המפורסמת של שלמה פינס, שטען כי מקור הטענה שדיבר אבן גבירול סרה על האומה מקורה בשגגת תרגום בלבד. במקום שתרגם אבן לביא "דבר סרה על האומה", תרגם אבן מוטוט "הטעה אתה האומה הטעאה גדולה". וראה: אברהם אבן דאוד, האמונה הרמה, העתקת שלמה בן לביא, מהדורת שמשון וייל, לייפציג 1852, עמ' 2–3; שלמה פינס, "האם דיבר אבן גבירול סרה על האומה?", בתוך בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, עמ' 60–67.

25 שרה כ"ץ, פיתוחים פתוחים ואטורים, עיוני מחקר ביצירתו של ר' שלמה אבן גבירול, ירושלים תשנ"ב, עמ' 147–213. על קרבתם ההכרחית של משוררי החול והקודש האנדלוסיים בימי הביניים לחיי החצר, ראה גם עזרא פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשס"ח, עמ' 334–336.

26 Manuela Marín, 'Zuhhād of Al-Andalus', The Formation of Al-Andalus, Part II: Language, Religion, Culture, and the Sciences, Edited by Maribel Fierro and Julio Samsó, Aldershot UK, pp. 103–131.

27 Seyyed Hossein Nasr, 'The Spiritual States in Sufism', Sufi Essays, Albany 1972, pp. 63–83.

28 על ספרות צופית אנדלוסית בשלהי המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה לספה"נ, ראה: Henry Corbin, History of Islamic Philosophy, Translated from the French by Liadin Sherrand and Philip Sherrand, London 1993, pp. 221–226. לסקירה כללית וקצרה של הצופיות האנדלוסית בימי

על זיקת שירת אבן גבירול לשירה צופית אנדלוסית ישראל לוי וריימונד (ראובן) שיינדלין.²⁹ לשאלת זיקתה של הפילוסופיה של אבן גבירול לכתביו של ההוגה הצופי האינטלקטואל אבן מסרה (נפטר בשנת 931 לספה"נ), שהוא כנראה האישיות הצופית המרכזית באלאנדלוס עד המאה הארבע-עשרה לספה"נ, עדיין לא יוחד מחקר נרחב, אך אסין פלאסיוס העיר על זיקה אמיצה ביניהם.³⁰ טענתו שהשניים שאבו ממקור נאופלטוני פילוסופי משותף, החיבור פסאודו-אמפדוקלס, נתבררה בינתיים כטעות, ככל הנגע לטענת שימושו של אבן מסרה בו.³¹ עם זאת, אני מקווה להרחיב את הדיבור בעניין זה בהזדמנות אחרת, במיוחד במקבילות בתורת ה"אעתבאר" (=התבוננות מטפיסית) בכתבי השניים.³² זאת ועוד על התפשטותה של תורת הפרישות הצופית בקרב יהודים באלאנדלוס מעיד גם "פירוש ספר קהלת" לר' יצחק אבן גיאת, משלהי המאה האחת-עשרה לספה"נ, כמו שהראתה אל נכון חגית מיטלמן-קיל,³³ וכן אני יכול ללמוד על זה מתוך "כתאב אלהדאיה פי פראיין" אלקלוב" לר' בחיי אבן פקודה.³⁴ על אימוץ יסודות

- הביניים, ראה: Agnus Macnab, 'Sufism in Muslim Spain', Sufism: Love & Wisdom, Edited by Jean-Louis Michon & Roger Gaetani, Bloomington 2006, pp. 117–129.
- 29 ישראל לוי, הסוד והיסוד, מגמות של מיסטרין בשירתו של שלמה אבן גבירול, לוד תשמ"ו, פרקים ח–ט, עמ' 92–136; Raymond P. Schendlin, 'Ibn Gobirol's Religious Poetry and Sufi Poetry', Sefarad 54 (1990), pp. 109–142.
- 30 Miguel As'in Palacois, The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers, Leiden 1978.
- 31 Samuel Miklosch Stern, 'Ibn Masarra, Follower of Pseudo-Empedocles: An Illusion', Arabic and Medieval Thought, Edited by F.W. Zimmermann, London 1983, Chapter V.
- 32 על ה"אעתבאר" כמושג פילוסופי בימי הביניים, ראה: זאב הרי, "אבן רשד והרמב"ם על חובת ההתבוננות הפילוסופית (אעתבאר)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 75–83. על ה"אעתבאר" כמושג צופי-אינטלקטואלי, עיין: Diana Lobel, A Jewish Sufi Dialogue: Philosophy and Mysticism in Bahya Ibn Paquda: Duties of the Heart, Philadelphia 2007, pp. 117–145. על חיבורי אבן מסרה, ובכללם ספרו כתאב אלאעתבאר, ראה: Emilio Torento, 'A Report on the Publication of Previously Unedited Works by Ibn Masarra', The Formation of Al-Andalus, Part II: Language, Religion, Culture, and the Sciences, Edited by Maribel Fierro and Julio Samsó, Aldershot UK, pp. 133–148.
- 33 חגית מיטלמן (קיל), "תפיסת הפרישות (אלוהד) בפירוש קהלת לאבן גיאת והשוואתה למיסטיקה המוסלמית", דעת 48 (תשס"ב), עמ' 57–80. כתאב אלוהד תורגם מערבית-יהודית לעברית על ידי ר' יוסף קאפח, שייחס אותו לרס"ג, וסבר שמדובר בפירושו הארוך על קהלת. עיין חמש מגילות עם פירושים עתיקים היוצאים לאור פעם ראשונה על פי כתבי יד בצירוף מבואות, הערות והארות, מאת יוסף בכה"ר דוד קאפח, ירושלים תשל"ג (מהדורה שנייה, קריית-אונג תש"ע).
- 34 ספר תורת חובות הלבבות לרבנו בחיי בן יוסף בן פקודה, מקור ותרגום, תרגם לעברית באר והכין יוסף בכה"ר דוד קאפח, ירושלים תשל"ג (מהדורה שנייה, ירושלים תשס"א), שער תשיעי, עמ' שפו ועמ' שצ. השווה: יואב אבטליון, מחקר השוואתי – כתאב כפאיה' אלעאבדין לר' אברהם בן הרמב"ם ואחיא' עלום אלדין לאבו חאמד מחמד אלגזאלי, עבודה לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ע, עמ' 122–123. דיאנה לובל מציינת כי לעניין תורת הפרישות, דמתה תפיסת ר' בחיי אבן פקודה לתפיסת הפרישות באסלאם הקדום, ולאו דווקא למנהגי הצופים בני זמנו. ראה: Diana Lobel, A Jewish Sufi

צופיים, היינו זמרת שירי קודש מתוך ריכוז המחשבה על ידי חלוה' (התבודדות) בשעות הלילה אצל יהודים באלאנדלוס ובמע'רב בשלהי המאה האחת-עשרה לספה"נ ובמאה השתים-עשרה לימד י' צבי לנגרמן. הדבר מעיד על תופעה שאחד ממייצגיה הראשונים בעולם היהודי באלאנדלוס היה ככל הנראה אבן גבירול.³⁵ עם זאת, חשוב להדגיש כי אבן צאעד אלאנדלוסי אינו מתאר אף לא קרבת מה בין עולם דעותיו של אבן גבירול ובין הצופיות האנדלוסית של דורו, וככל הנראה מן התיאור שהוקדש לו, ראה ההיסטוריון את הפילוסוף והמשורר היהודי כמעין ומעמיק פילוסופי חשוב שאינו מעורב בחבורות הצופים בני דורו.

הלוגיקה ככלי לכלל המדעים אצל אבן גבירול

הדגשת מרכזיותו והכרחיותו של העיון בקורפוס החיבורים הלוגיים (האורגנון), ולאורו לימוד המדעים הפילוסופיים לסדרם התמטי, עולה לא אחת ביצירת אבן גבירול. כך למשל הוא מעלה על נס את מדע הלוגיקה (ההיגיון) ואת התפיסה המדעית בשיר שחיבר כנראה עבור אחד מתלמידיו. וזה לשונו:³⁶

ולא פי אלחצ' עלי טלב אלעלם אלמנטקי] = ולו בעוררו לדרוש את חכמת ההיגיון]

חַגֵּר הַנֵּיב אֶזוֹר / וְהַדְּבָר שְׂרִינ
וְשִׁים הַשְּׂכָל עַד / וְהַמַּדָּע דִּין
הַכִּי נִבְחָר מִפֶּז / וְטוֹב מִכָּל קִנִּין
וְאִם תִּבְחֵן תִּבְנִית / וְתִכֵּן תִּבְנֵן
וְתִשְׁכֵּל הַמּוֹפֵת / אֲשֶׁר אֵין בּוֹ מִדִּין
תִּגְלֶה כָּל עֲמָק / וְתִמְצָא כָּל עֲנִין

'הניב' ו'הדיבר' הנזכרים בשיר הן דרכי הפואטיקה של יצירת השיר או הרטוריקה של הנאום והדיבור, שהם האמצעים שבהם מציג האדם את עצמו בפני קהל שומעיו. אמנם, לדעת אבן גבירול, חייבים לעמוד ביסוד הדיבור הטיעון הלוגי וידיעת המדעים, משום שהם המאפשרים לאדם להבחין בין מה שאפשרי במציאות ובין מה שהוא פרי דמיון

Dialogue: Philosophy and Mysticism in Bahya Ibn Paqūda **Duties of the Heart**, Philadelphia 2007, p.45

35 Y. Tzvi Langermann, 'From Private Devotion to Communal Prayer: New Light on Abraham Maimonides' Synagogue Reforms, *Ginzei Qedem*, I (2005), pp. 31–49

36 שלמה אבן גבירול, "חגר הניב אזור", נדפס בתוך שירי החול, מהדורת חיים בראדי וחיים שירמן בהשתתפות ישראל בן דוד, ירושלים תשל"ה, שיר סו, עמ' 37.

בלבד. הבנת התבנית והבניין היא לימוד מדע הלוגיקה לפרטיו, ולאחריו לימוד המדעים לסדרם ואימותם על דרך 'המופת', כלומר בדרך של הקשה דמונסטרטיבית. ידיעת המדעים על בוריים ואימותם הדמונסטרטיבי עשוי לאפשר לאדם לנהל חקירה רציונלית עצמאית אודות המציאות, לאחר שהבין היטיב את גבולות ההשגה. מתוך כך, יהיה דיבורו עם הסובבים אותו מושכל, ועל כן משכיל ומניב פרי.

דבריו אלו של אבן גבירול דומים מאוד לדבריו של הפילוסוף והלוגיקן הערבי, 'המורה השני', אבו נצר אלפאראבי (880–950 לספה"נ) בפרק הראשון של ביאורו ל"כתאב אלעבארה" (= על אמנות הביטוי/הרטוריקה), מן הקורפוס הלוגי האריסטוטלי. לדעת אלפאראבי שם, מבטא הדיבור האנושי את המחשבות האנושיות בלי כל חציצה.³⁷ השאלה העולה היא כמובן אם הדיבור מבטא את הדמיונות והתשוקות שאין להם אחיזה במציאות או שמא את הכוח השכלי שבאדם, שהוא כוח אנליטי-רציונלי, המנתח את המציאות באופן שקול על אדני הלוגיקה וההיקש המופתי. גם אלפאראבי וגם אבן גבירול מקבלים אפוא את ההנחה שהלוגיקה היא 'אורגנון' (כלי) לכל המדעים, כיוון שכושר ההבחנה האנליטי-רציונלי של האדם חייב להיות מושתת על אדני ההיקש הלוגי.

חשוב לציין, שאין ראייה שאבן גבירול נסמך ישירות על חיבורי הלוגיקה הערביים של אלפאראבי, משום שאין לנו ידיעה ברורה אם הובאו לספרד המוסלמית כבר בזמנו. אמנם בשנת 1064 לספה"נ, שנים אחדות אחר פטירתו של אבן גבירול, הזכיר בן דורו ומקומו, ההיסטוריון אבו צאעד אלענדלוסי בספרו "טבקאת אלעאמם" את אבו נצר כפילוסוף הגדול בעולם האסלאם הנודע לשם במיוחד בשל הישגיו במדע הלוגיקה (צנאעה' אלמנטק).³⁸ ממבט ראשון נראה כי עדות זאת מצביעה על היוקרה הפילוסופית שנהנה ממנה אלפאראבי בקרב עלית המשכילים בגרנדה ובסרגוסה, אך יחד עם זאת, חיבור אחר שהכיר אבן גבירול היטב, הוא האנציקלופדיה הפילוסופית-תאולוגית "רסאאל אכ'ואן אלצפאא" (=איגרות אחי הטהרה). האיגרת על הלוגיקה, שנדפסה בחלק הראשון של מאסף האיגרות, היא איגרת כוללת בנושא הלוגיקה המתבססת על תרגומים ערביים של ספרי הלוגיקה של אריסטו, כגון חיבורי אלפאראבי,³⁹ כך

Alfarabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione, Translated with an Introduction and Notes by F.W. Zimmermann, London 1981, p.10

38 ابن صاعد الاندلسي، كتاب طبقات الامم، نشر لويس شيخو، فرانكفورت 1999، ص. 53.

39 על המסורת הלוגית שסמך עליה אלפאראבי כפרשן האורגנון (שמונת ספרי הלוגיקה) לאריסטו, ראה למשל:

Therese Anne Druart, 'Al- Fārābī, The **Categories**, **Metaphysics** and the **Book of Letters**',

Miriam ;Medioevo: Revista di Storia della filosofia medievale, 32 (2007), pp. 15–37

Galston, ' Al- Fārābī on Aristotle Theory of Demonstration', Islamic Philosophy and

Nicholas Rescher, ;Mysticism, Edited by Parviz Morewedge, New York 1981, pp. 23–33

'Al- Fārābī on Logical Tradition', Journal of the History of Ideas, 24 (1963), pp. 127–132

שאנציקלופדיה עשויה הייתה להיות החוליה המתווכת בין חיבורי אלפאראבי לבין חיבורי שלמה אבן גבירול.

דברים דומים בעניין מעמדה המיוחד של הלוגיקה מוסר אבן גבירול גם בפתח חיבורו הפילוסופי "ינבוע אלחיאה" (=מקור חיים), חיבור פילוסופי-נאופלטוני תמטי הכתוב כולו כעין דיאלוג אפלטוני בין מורה לבין תלמידו:⁴⁰

התלמיד: כבר ידועה לך שקידתי במלאכת ההגיון ותשוקתי לדעתה זה ימים רבים. אבל מכיון ששאלות רבות בלבי, חושש אני, שהבנתי ההגיונית לא תספיק כדי להשיג את האמת בכל השאלות האלו.

הרב: אל תדאג שמא לא תספיק הבנתך ההגיונית כדי לרדת לעמדה של שאלה זו או אחרת. אם רק תיתן לתורת ההגיון את כל זכויותיה ולא תמהר לשפוט על העניינים בחיפזון.

התלמיד: אמת לי זאת בהוכחות כדי שאהיה חזק יותר ברוחי.

הרב: צריך שתחלק את הדברים לשני סוגים: דברים שאפשר לאדם לדעתם, כלומר שהם בגבולות השכל האנושי, ודברים שאין האדם יכול לדעתם, כלומר שהם למעלה משכלו. ומן ההכרח הוא, שמה שאפשר לאדם לדעת יהיה או אז ידוע מאליו או לא. ומה שהוא ידוע מאליו אין ידיעתו זקוקה לראיות. ומה שאינו ידוע מאליו תהא ידיעתו באמצעות ראיות. ועל ידי ההשתדלות לשמור על חוקי ההגיון, זאת אומרת כללי המשא ומתן ההגיוני, נגיע למסקנות ודאיות.

במקור זה, התלמיד מביע את חששו כי למרות רצונו להתרכז בלימוד הלוגיקה, אין הוא עתיד להגיע בכוחותיו הוא לידי השלמת כוחותיו השכליים. על כך משיב לו הרב כי עליו להתאזר בסבלנות וללמוד תחילה את תורת ההגיון לפרטיה. תורת ההגיון, לדברי המורה, מועילה לאדם בכך שהיא מביאה אותו להבין ולידע מה בכוחו להשיג בשכלו ומה אינו ניתן להשגה בהיותו מצוי מעבר לשכל. נוסף על זה, המורה מבחין בין שני סוגים של ידע: האחד, ידע אינהרנטי, ידוע מאליו, הנמצא לכתחילה בנפש האדם, "מעקולאת אולא" (=מושכלות ראשונים, בלשון הלוגיקנים הערביים), ובין ידע שניתן להשיגו רק על ידי מחקר מדעי באמצעות הפעלת כלים לוגיים וטיעונים דמונסטרטיביים מופתיים, "מעקולאת תאניה" (=מושכלות שניים).

כבר בדברים אלו, אנו רואים עד כמה נטוע אבן גבירול בתפיסה הלוגית-פילוסופית. ניכר מדבריו, שהוא שולל מכל וכל את אפשרות ההתאחדות האקסטטית העל-שכלית עם האחד (כלומר עם האל), המובעת בחיבורים נאופלטוניים, כולל

40 שלמה אבן גבירול, מקור חיים, תרגום מלטינית יעקב בלובשטין, בעריכת אברהם צפרוני, תל-אביב תרפ"ו, דפוס צילום ירושלים תשל"א, שער ראשון, פסקה א, עמ' 1-2.

בגרסות אחדות של "התיאולוגיה של אריסטו", הפראפרזה הערבית על האנאדוֹת הרביעית עד השישית לפלוטינוס.⁴¹ תפיסה זו אומצה על ידי מקצת הזרמים המיסטיים באסלאם, כגון חלקים מן התנועה הצופית, שראו בפסגת ההשגה את ה'פנאא' (=ביטול העצמי), את ה"אתחאד" וה"אג'מאע" (=ההצטרפות וההתאחדות) האקסטיים עם המציאות האלוהית העליונה המצויה מעל ומעבר לשכל.⁴² ברם, כאמור, פסגת ההשגה האנושית אליבא דאבן גבירול, כפי שהיא מוצגת בבירור בספרו "מקור חיים", היא דווקא שלמות הכוח השכלי שבנפש מתוך ההכרה שדווקא כוח זה, הרציונלי במהותו, מבטא את ההשגה האנושית העילאית, וכל השגה או חוויה החורגת ממנו אינה אלא דמיון, מציאות שאינה בת קיימא.

זאת ועוד. אמנם אבן גבירול מזכיר בשלהי השער השלישי של "מקור חיים" חוויית התאחדות עם העצמים הרוחניים,⁴³ אבל למעשה הוא מדבר, כנאופלטוניים רבים, על שיבת הנפש הפרטית אל הנפש הכללית, מעון הנפשות, הנהנית מאורו של הנאצל הראשון, השכל הכללי, המשכיל אותה. ברם, שיבה זו כרוכה, אליבא דאבן גבירול, במאמץ אינטלקטואלי ובריכוז כל כוחות הנפש במטפיסיקה, דבר התלוי לפני הכל בהשלמת הכוח השכלי, קרי בדיעת הלוגיקה והמדעים על בוריים.

המורה האנושי והמדע האלוהי (המטפיסיקה)

להלן דוגמה חשובה לניסיונו של אבן גבירול להורות את תפיסתו הפילוסופית-מדעית, והכוונה לשיר "אהבתיך", הנמנה עם שירי החול, ואשר כותרתו העליונה מעידה שנכתב כמענה לשאלת תלמיד המנסה לעוררו למסור לו ידיעות במטפיסיקה:

ולו ג'ואב למן סאלהו ען מאהיה' אלכון] = ולו תשובה למי ששאל אותו על מהות ההוויה]

אַהֲבִיתִיךָ כְּאַהֲבַת אִישׁ יְחִידוֹ / בְּכָל לְבוֹ וְנַפְשׁוֹ עִם מְאֹדוֹ

וְשִׁשְׁתִּי עַל לְבַבְךָ אֲשֶׁר תָּר / לְהַבִּין סוֹד פְּעוֹלַת צוּר יְלֹדוֹ

וְהִדְבֵּר מְאֹד עִמָּךְ וְרַחֵק / וּמִי יָדַע וּמִי יָבִין יְסוֹדוֹ

41 לתולדות הפראפרזות הערביות על האנאדוֹת הרביעית עד השישית לפלוטינוס, דפוסיהן, תרגומיהן וכיוצא בזה, ראה: Peter Adamson, *The Arabic Plotinus: A Philosophical Study of the Theology of Aristotle*, London 2002.

42 להשפעות נאופלטוניות מובהקות בכתביו של אלג'נִיד, מגדולי הצופים בכל הדורות, ראה: Ali Hassan Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of Al-Junayd: A Study of the Third/Ninth Century Mystic*, London 1976, pp. 105–116.

43 שלמה אבן גבירול, מקור חיים, תרגום מלטינית יעקב בלובשטין, בעריכת אברהם צפרוני, תל-אביב תרפ"ו, דפוס צילום ירושלים תשל"א, שער שלישי, פסקה נז, עמ' 133–134.

אָבֵל אָגִיד לָךְ דְּבַר שְׁמַעְתִּיו / וְעָלֶיךָ לְהִתְבּוֹנֵן בְּסוֹדוֹ
 חֲכָמִים אָמְרוּ כִּי סוֹד הָיִית פֶּל / לְמַעַן כָּל אֲשֶׁר הִפֵּל בְּיָדוֹ
 וְהוּא נִכְסֶף לְשׁוֹמוֹ יֵשׁ כְּמוֹ יֵשׁ / כְּמוֹ חֶשֶׁק אֲשֶׁר נִכְסֶף לְדוֹדוֹ
 וְאוֹלֵי זֶה יִדְמּוּ הַנְּבִיאִים / בְּאֶמְרָם כִּי בָּאוּ עַל כְּבוֹדוֹ
 הַשִּׁיבוֹתִי לָךְ דְּבַר וְאַתָּה / קִנְיָה מוֹפֶת לְמַעַן הַעֲמִידוֹ⁴⁴

על אודות שיר זה נכתבו מחקרים רבים מאוד, מרביתם ראו בו שיר מטפסי, ועל כן התלבטו אם לפנינו שיר חול או שיר קודש, כלומר אם עיקרו של השיר הוא המסירה בין המורה ובין התלמיד? או שמא העיון המטפסי הנמסר ברמז בשיר גופו. על כל פנים, מרבית המחקר הוקדשה להבנת סודותיו הפילוסופיים-מטפסיים של השיר.⁴⁵ חוקר הקבלה והמיסטיקה היהודית, יהודה ליבס, מדגיש דווקא את יחסי מורה-תלמיד המובעים בשיר, אם כי הסיט את מוקד השיר מן העיון המדעי פילוסופי אל החוויה המיסטית.⁴⁶ אני מסכים עם ליבס באשר לחלקה הראשון של קביעתו לגבי היות השיר שיר חול שבמוקדו הדרכת התלמיד על ידי המורה תוך תחושת המחויבות והאהבה של המורה אל התלמיד, אוהב החכמה הצעיר והמוכשר. ברם, אני מסכים עם הסבתו את השיר לכדי יצירה מיסטית, מפני ששני הטורים הפותחים את השיר מעידים כי המורה, מתוך אהבתו ושמחתו בתלמידו ומתוך בקשתו של זה, מבקש למסור לו ראשי פרקים בהבנת המדע האלוהי, קרי המטפיסיקה בכלל, ובמקרה דידן ראשי פרקים בהבנת המטפיסיקה הפילוסופית הנאופלטונית שאוחז בה אבן גבירול, שבמרכזו תורת הרצון האלוהי והתפשטותו בכלל הנבראים. אין מדובר במסירת סוד מיסטית, גם משום שיש "לקנות מופת" כדי לבסס את הדברים הנמסרים בסוד, והכוונה היא בלא ספק ללימוד הלוגיקה לפרטיה, כבסיס להבנה המדעית ולהבנת גבולות ההשגה המדעית, וגם משום שאבן גבירול עורך הבחנה ברורה בין שתי בחינות של הרצון האלוהי, מהות (בלתי מוגבלת וחסרת התחלה) ופעילות (מוגבלת ובעלת התחלה)⁴⁷ העשויות להתרגם

44 שלמה אבן גבירול, "אהבתך כאהבת איש יחידו", שירי החול, בעריכת חיים בראדי וחיים שירמן, בהשתתפות ישראל בן-דוד, ירושלים תשל"ה, שיר כד, עמ' 17.

45 דוד קופמן, "שיר פילוסופי של ר' שלמה אבן גבירול", בתוך מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, תרגם ישראל אלדד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 160–165; עדי צמח, "יש כמו יש", מחקרים ביצירת שלמה אבן גבירול, בעריכת צבי מלאכי וחנה דויד, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 9–22; ראובן צור, "אהבתך כאהבת איש יחידו, שיר פילוסופי או פילוסופיה בחרוזים?", שם עמ' 23–46; מיכאל שוורץ, "סודו של השיר אהבתך כאהבת איש יחידו לרשב"ג לאור דברי הרמב"ם על היחס בין דת והפילוסופיה (הערה בשולי מאמרו של ראובן צור)", שם עמ' 47–52.

46 יהודה ליבס, "ספר יצירה אצל שלמה אבן גבירול ופירוש השיר אהבתך", בתוך מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו [ג-ד] (תשמ"ז), עמ' 99–123.

47 שלמה אבן גבירול, מקור חיים, תרגם מלטינית יעקב בלובשטין, בעריכת אברהם צפרוני, תל-אביב תרפ"ו, דפוס צילום ירושלים תשל"א, שער שלישי, פרק נז, עמ' 137–138; שער רביעי, פסקה יט, עמ' 166–167.

בהתאמה על ידי הבחנה בין בחינה טרנסצנדנטית (ולכן בלתי ניתנת להשגה) ובין בחינה אימננטית (הניתנת להשגה). הבחינה האימננטית (הניתנת להשגה) ברצון האלוהי היא "סוד היות כל למען כל", מפני שהיא מבטאת את האפשרות האימננטית האנושית להגיע לחקר פעילות הנבראים בעד המדעים בגבולות ההשגה האנושית. פעילות הרצון האלוהי, הדינמית תמיד, המתגלה בכל התופעות, היא הדבר הקושר את החומר והצורה המרכיבים כל אחד מן העצמים הנבראים, של כל עצם לעצמו ושל ההויה כולה לפרטיה. רצון אימננטי זה נכסף מצד אחד אל האל הנעלם (מהות הרצון האלוהי) המשכיל אותו, ומכוח השכלה זו הוא פועל ומסדר ומאחד את ההויה לפרטיה.⁴⁸

אבן גבירול מקביל כאן במכוון בין פעילות הרצון האלוהי לבין פעולת המורה. המורה הוא שלוחו של הרצון האלוהי הפועל עלי אדמות, ומאחר שידועים לו סודות ההויה וסדריה ולבו מסור ושלם עם בוראו (הוא "יחידו" הנזכר, שהמורה המטפיסיקן אוהב בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאוודו), נכסף למסור וללמד את התלמידים הראויים לכך, משום שבכך הוא משכיל אותם ומסדר ומאחד את הווייתם, ומעביר אליהם את התשוקה ואת המסירות לחקר הפעילות האלוהית בבריאה. אולם לדברי אבן גבירול, ההתחזקות הטובה ביותר אחר הפעילות האלוהית והנוכחות האלוהית בבריאה נעשית באמצעות לימוד תמטי של המדעים וביסוסם בהתאם ללוגיקה, והדברים עולים לשיטתו כבר מתוך דברי הנביאים ואף רמוזים בתורה.

וראוי לציין כי גם באנציקלופדיה המדעית "רסאא'ל אח'ואן אלצפאא", שכבר הזכרתי אותה לעיל כאחד המקורות החשובים ששאב מהם אבן גבירול, במסגרת האיגרת הארבעים ושלוש, הדנה בדרכים להגיע לקרבת אללה, רואים האח'ואן בדרגת ההשגה האנושית הרמה ביותר את השלמת העיון המדעי לפרטיו, ואז את השיבה אל כתבי הקודש וביאורם לאור המושכלות הפילוסופיים, מתוך עמדה שהנביאים היו בהכרח פילוסופים מלומדים במדעים.⁴⁹

מפליא לגלות, אם כן, כי אבן גבירול סובר כי מחויבותו-אהבתו של המורה לתלמידו המוכשר לדברי חכמה אינה נופלת ממסירותו-אהבתו לאלוהים, אלא היא פועל יוצא שלה, באשר האדם שהגיע לידי השלמת כוחו השכלי ותופס את פעילות הרצון האלוהי בבריאה, שהיא ידיעת האל העילאית האפשרית במין האדם, שומה עליו להדריך ולכוון את התלמידים לקרבה לדרגה זו והשגתה, כדי להביאם אל אהבת האל השלמה, שהיא ההשגה האנושית העילאית.

48 שם, שער חמישי, פסקה לט, עמ' 214

D. H. Yusuffi, 'The Forty-Third Treatise of Ikhwan AL-Safa', The Moslem World, 33 (1943), 49 pp. 39-49.

דיאלוג אפלטוני ומדע אלוהי

לעיל עמדתי על מחויבותו של שלמה אבן גבירול למדעים ולעיון בהם כסדרם ולמחויבותו-אהבתו הרבה לתלמידיו המבקשים לבסס את עיוניהם בכתבי הקודש על אדני המדעים הפילוסופיים. כמאה וארבעים שנה לאחר השלמת חיבורו "מקור חיים", מקדיש איש ההלכה והפילוסוף היהודי הגדול הרמב"ם, רבנו משה בן מימון (1138–1204 לספה"נ) את חיבורו התאולוגי-פילוסופי הגדול "דלאלה אלחאירין", הלוא הוא "מורה הנבוכים", לתלמיד יוסף אבן שַמְעוֹן ולמעטים הדומים לו. הרמב"ם מתאר את תלמידו כבעל כישרון מדעי מעולה, שעזב את לימודיו בחברתו בטרם השלים את עיוניו המדעיים ובטרם למד לפרש את כתבי הקודש באופן הרמוניסטי עם מושכלות הפילוסופיה. אמנם חיבורו זה של הרמב"ם נכתב כבר מתוך מסורת פילוסופית אחרת (של הפלאספה הערבית), ובמיוחד על אדני המטפיסיקה של אבונצר אלפאראבי ושל הפילוסוף האנדלוסי אבו באכר אבן באג'ה), אבל גם מתוך דברי הרמב"ם שם עולה מחויבותו העמוקה ורצונו הכן להשכיל את תלמידו המוכשר בחכמה, כדי שילמד לבסס את השגותיו על אדני הלוגיקה והמדעים ולקרוא ולפרש באמצעותם את כתבי הקודש באופן הרמוני מאחד ושלם.

קשה לדעת מה הייתה מתכונתו המקורית של הספר "מקור חיים". אלכסנדר אלטמן,⁵⁰ ולאחרונה זלי גורביץ',⁵¹ העלו על נס את אופיו הדיאלוגי של החיבור, כעין ממשיך עברי מפתיע למסורת הדיאלוג הסוקראטי מבית מדרשו של אפלטון. גורביץ' אף מונה את "כתאב אלכזארי" כסוג של ממשיך דרכו של אבן גבירול, באשר גם ספרו הוא דיאלוג בין מלך הכוזרים לבין החבר (תלמיד החכמים הרבני),⁵² ואמנם סוקרטס נמנה עם הפילוסופים היווניים המצוטטים יותר בכתבים ערביים בימי הביניים,⁵³ אף מקצת הדיאלוגים הסוקרטיים נודעו בפראפרזות ערביות שלא שמרו את הצביון הדיאלוגי של המקור.

50 אלכסנדר אלטמן, "הערות על הניאופלטוניות של שלמה אבן גבירול", בתוך פנים של יהדות, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 96. למיטב ידיעתי, אלטמן הוא הראשון שהצביע על הזיקה בכל הקשור לאופי הדיאלוגי של החיבורים בין מקור חיים לשלמה אבן גבירול ובין חיבורו של יוהנס סקוטוס אוריגנה, Periphyseon (= על חלוקת הטבע). יחד עם זאת, יש להניח כי שני הכתבים כאחד הושפעו לאמתו של דבר מן המבנה הספרותי של הדיאלוגים האפלטוניים, וניסו ליצור בהשראת המבנה הספרותי שלהם.

51 זלי גורביץ', שיחה, תל-אביב 2011, עמ' 20.

52 שם. וראוי לציין כי אריה ליאו מוצקין קדם לגורביץ' בהציגו את ספר הכוזרי כעשוי בתבנית דיאלוג אפלטוני. ראה: אריה ליאו מוצקין, "על הכוזרי ליהודה הלוי כדיאלוג אפלטוני", עיון כח (תשל"ח), עמ' 209–219.

53 Ilai Alon, Socrates Arabus— Life and Teachings: Sources, Translations, Notes, Apparatus and Indices, Jerusalem 1995.

וכפי שכבר הראו שלמה פינס, ואחריו יוסף ינון (פול פנטון),⁵⁴ מובאים ציטטים משם ספר "מקור חיים" בספרו הפילוסופי של המשורר משה אבן עזרא, "ערוגת הבשם" (מקאלה' אלחדיקה),⁵⁵ שתורגם לעברית בשלהי המאה השלוש-עשרה לספה"נ, כנראה בידי יהודה אבן תיבון.⁵⁶ ציטטים מתוך הספר מובאים גם בין דפי חיבורו התאולוגי-פילוסופי של הפילוסוף הפריפטטי-האנדלוסי ר' אברהם אבן דאוד, "האמונה הרמה", שנשתמר רק בשני תרגומים מן המאה הארבע-עשרה לספה"נ.⁵⁷ ראוי לציין כי הפילוסוף שם טוב אבן פלקירא (1225–1291 לספה"נ) פרסם ליקוטים עבריים מספרו הפילוסופי של אבן גבירול, ברם לא ידוע אם תרגם את החיבור או סיכם אותו או ערך אותו או שמא תרגם ישירות מן הטקסט הערבי שעמד לפניו.⁵⁸ אפשרות אחרת היא שאבן פלקירא העתיק את הדברים מתרגום עברי אנונימי שהיה לפניו. אי אפשר להכריע בשאלה זו, אך ברור מעל לכל ספק שליקוטי אבן פלקירא מספר "מקור חיים" אין עליהם חותם דיאלוגי, אלא הם ארוגים כמסכת ליקוטים פילוסופית גרידא, אף על פישאבן פלקירא הכיר היטב את המתכונת הדיאלוגית הן מכתבים אפלטוניים הן מכתבים פריפטטים הן מכתבים סכולסטיים, ולמשל ספרו "איגרת הוויכוח" כתוב במתכונת דיאלוגית.⁵⁹ קשה לומר אפוא כי אילו היה מונח לפני פני אבן פלקירא ספר "מקור חיים" כדיאלוג, הוא היה חש עצמו, כפילוסוף בעל טעם טוב, אנוס לשנות את מתכונתו, משום שמתכונת השאלות והתשובות והדיון בין צדדים הייתה ידועה לו ואף

54 שלמה פינס, "ספר ערוגת הבשם, הקטעים מתוך ספר מקור חיים", בתוך ספר היובל לגרשום שלום, תרביץ כז (תשי"ח), עמ' צב-קח; Paul B. Fenton, *Philosophie exégèse dans le Jardin de La Méthaphore De Moïse Ibn Ezra: Philosophe et Poète Andalu Du XIIe Siècle*, Leiden 1997, pp. 393–403.

55 הספר עדיין לא יצא לאור, אך ליקוטים ממנו נדפסו אצל יהודה לייב דוקעס, "ליקוטים מספר ערוגת הבשם לר' משה אבן עזרא", ציון ב (תר"ב), עמ' 117–123, 134–137, 157–159, 175. הספר עוד מצפה לההדרה מכתבי היד הערביים-עבריים. על פועלו הספרותי-הגותי של משה אבן עזרא, עיין יוסף ינון פנטון, "כתבי משה אבן עזרא כסוגת אדב בספרות הערבית-היהודית בימי הביניים", בין עבר לערב ב (תשס"א), עמ' 79–92.

56 משה אידל, "זהותו של מתרגם ס' ערוגת הבשם לר' משה אבן עזרא", קרית ספר נא (תשל"ו), עמ' 484–488.

57 על הספר, מחברו, תרגומו, והתימות העיקריות בו ובהם, ראה: עמירה ערן, מאמונה תמה לאמונה רמה, המחשבה הקדם מיימונית בספרד, ירושלים תשנ"ח. במובאות ממקור חיים וביקורתו של אבן דאוד עליהן, דנתי לעיל.

58 רפאל ישפה, חוקר מובהק של כתבי פלקירא, מייחס לו את הליקוטים (עריכתם) בלי ספק. ראה: רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים, מרב סעדיה גאון עד הרמב"ם, רעננה תשס"ו, כרך א, יסודות, עמ' 351–352; Rephael Jospe, *Torah and Sophia: The Life and Thought of Shem Tov Ibn Falaquera*, pp. 68–74.

59 Steven Harvey, *Falaquera's Epistle of The Debate: An Introduction to Jewish Philosophy*, Cambridge Mass. 1987.

מוכרת לו היטב, והייתה מצויה גם בחיבורים פילוסופיים פופולריים בני זמנו.⁶⁰ יחד עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות סבירה שאבן פלקירא מבקש לקצר את החיבור הארוך והמסורבל כדי שיהיה בגדר מבוא ידידותי ללומדי נאופלטוניות פילוסופית אנדלוסית בת הדורות הקודמים, כפי שנתחברה על ידי אחד מן הידועים במשוררה והוגיה של ספרד המוסלמית.

הספר "מקור חיים" צוין כספרו של אבן גבירול בספרו של יהודה אברבנאל "דיאלוגי ד'אמורה"⁶¹ אחריו זיהה החוקר היהודי הצרפתי הגדול שלמה מונק בעיבורי המאה התשע-עשרה לספה"נ, מעל לכל ספק, שהחיבור הנודע לשם *Fons Vitae*, המיוחס לפילוסוף הערבי האנונימי אבנצברון, הוא ספרו של שלמה אבן גבירול. ברם, שאלה שלא עסקו בה עד עתה היא אם הטקסט הגבירולי המקורי נערך כמה וכמה פעמים בשימושו בעולם הלטיני עד כדי כך שאמנם יסודו בחיבורו המקורי של אבן גבירול, אולם דברים הוסרו ממנו ודברים אחרים נוספו אליו עד שדעותיהם של פילוסופים בני העולם הנוצרי נמסכו בו, והיצירה כפי שנתגלגלה לידנו ותורגמה לעברית מחדש היא טקסט נאופלטוני בן העולם הלטיני, שיסודו באבן גבירול, יותר מאשר יצירתו המקורית של יוצרה.⁶² ברם, קריאת השיר "אהבתך" יחד עם דברי הפתיחה של ספר "מקור חיים" מביאה למחשבה הבלתי נמנעת שהשיר נתחבר כשיר פתיחה לחיבור הפילוסופי (בין אם היה במקורו במבנה דיאלוגי בין היה במבנה אחר). המחבר-המורה מבקש ליטול את תלמידו למסע אל ההתבוננות המטפיסית השלמה שבאפשר ואל קניין המדע האלוהי והבנה כפי הניתן של החכמה האלוהית וחפצו-רצונו. במעמקי הדברים מוכרח המורה הכן להביא את תלמידו-האינטלקטואל כדי השלמתו. מבחינה זאת, אבן גבירול מקדים

60 למשל בספר השעשועים ליוסף אבן זבארה, בתרגומו של משה אבן תיבון לספר *Problamata Physica*, שיוחס לאריסטו, ונעתק לערבית בראשית המאה העשירית לספה"נ על ידי המתרגם הנסטוריאני חנין אבן אצחאק, וגם באיגרת התשובה המיוחסת ליצחק אבן לטיף, מחבר ששיטתו מושתתת על סינתזה בין יסודות מיימוניים ובין יסודות גבירוליים. יש להניח שכל החיבורים הללו היו זמינים לעיונו של פלקירא, שהיה אינטלקטואל רחב אופקים.

61 יהודה אברבנאל, שיחות על אהבה, מהדורת תרגום מנחם דורמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 372: "כמו שמורה אבן גבירול שלנו בספרו מקור חיים". דורמן מצטט שם בהערת השוליים את המקור באיטלקית: *il nostro Albenzubron nrl sou libro fonte vitae*.

62 Bernard McGinn, 'Ibn Gabirol: the Sage Among the Schoolmen', *Neoplatonism and Jewish Thought*, Edited by Len E. Goodman, New York 1992, pp. 77–109. מקגין מורה במאמרו על שורה של הוגים סכולסטיים נוצריים אשר למדו ופירשו את מקור חיים לאבן גבירול, אבל אינו אומר שהטקסט הדיאלוגי המוכר הנמצא לפנינו הוא תוצאה של עריכתם של הוגים סכולסטיים בימי הביניים את הטקסט המקורי.

דברים שכתב ברוך שפינוזה (1634–1677 לספה"נ)⁶³ בספרו "אתיקה", כשש מאות שנים אחר פטירת אבן גבירול. וזה לשונו:⁶⁴

הטוב שכל אדם ההולך בעקבות המעלה הטובה מבקש בשביל עצמו, אליו הוא משתוקק גם בשביל שאר בני האדם, ותשוקה זו גדולה יותר ככל שרבה יותר הידיעה שיש לו על אלוהים.

שאלה עולה בדעתי מזמן לזמן, האם היה ר' יוסף קאפח זצ"ל משתדל לתרגם לעברית כמנהגו את הספר "מקור חיים" אילו היה מתגלה לפתע טופס ערבי או ערבי-יהודי של הספר? מובן שלא ניתן לענות על שאלה כזאת, אף על פי שקאפח תרגם לעברית חיבורים נאופלטוניים אף על פי שלא עלו בקנה אחד עם תמונת העולם המיימונית המובהקת.⁶⁵ עם זאת, תיוותר נחלת שאלות שנגזר עליהן להיוותר תלויות באוויר ונעדרות מענה. ברם, דומני כי על הרב קאפח, שגידל דורות של תלמידים לתורה ולתלמוד בדרכו של הרמב"ם, הייתה תפיסת המורה האוהב והנאמן, המעשיר תדיר את עולמם המחשבתי של תלמידיו ומדריך אותם בפרדס המושכלות, כדרכם של אבן גבירול והרמב"ם, קרובה מקרוב.

63 סטיבן נדלר, שפינוזה, ביוגרפיה, תרגום דבי אילון, עריכה מדעית גדעון סגל, הוצאת רסלינג, תל-אביב 2007.

64 ברוך שפינוזה, אתיקה, תרגם מלטינית והוסיף מבוא והערות ירמיהו יובל, תל-אביב תשס"ג, חלק ד, משפט 37, עמ' 313–314.

65 למשל מהדורתו לספר בסתאן אלעקול. ראה: ספר גן השכלים לרבינו נתנאל בירב פיומי, המקור הערבי עם תרגום עברי, תרגם העיר והאיר יוסף בכה"ר דוד קאפח, ירושלים תשי"ד. למקורותיו הנאופלטוניים והתאולוגיים-אסמאעיליים של חיבור זה, השווה: שלמה פינס, "נתנאל בן אל-פיומי והתיאולוגיה האסמאעילית", תימא ג (תשנ"ג), עמ' 29–44. נעיר כי בסתאן אלעקול כולל מקבילות רעיוניות רבות לאיגרות אכ'ואן אלצפאא, הנזכרים לעיל.

היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם: (תהילים קכה, ד)
ואלה יעמדו על הברכה על תרומתם הנדיבה להוצאת
"מסורה ליוסף"

שלמי תודה וברכה

לידידינו **יואל עבי** ורעייתו **אילנית** הי"ו
המב"ה ימלא משאלות לבם לטובה ולברכה
ברכה ממרומים לילדיכם האהובים
השה"ט **ברק ואור**

תתברכו בבריאות איתנה, בשפע, בהצלחה
ובנשיאת חן וחסד בעיני אלהים ואדם

שלמי תודה וברכה

לידידנו אוהב תורה ולומדיה
מוקיר רבנן ותלמידיהון
ר' **בועז זהבי** הי"ו

המב"ה ימלא משאלות לבו לטובה ולברכה

שלמי תודה וברכה

לידידינו **ראובן ודורית זלוף** הי"ו
המב"ה ימלא משאלות לבם לטובה ולברכה
ברכה ממרומים לילדיכם האהובים
השה"ט **ליאת יוסי ולידור**
יפתח ה' לבם לתלמוד תורתו
ויגדלם לעבודתו ויראתו

ברכה נאמנה

לידידנו

ר' רצון ב"ר יוסף צדוק הי"ו

ימלא ה' כל משאלות לבו
ולב רעייתו לטובה,
ויפתח לב בניהם לתלמוד תורתו
ויפתח להם שערי פרנסה וכלכלה
ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו

ברכה נאמנה

לידידנו

ר' רפאל ב"ר יוסף צדוק הי"ו

ימלא ה' כל משאלות לבו
ולב רעייתו לטובה,
ויפתח לב בניהם לתלמוד תורתו
ויפתח להם שערי פרנסה וכלכלה
ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו

לרפואת ולהצלחת

הוריי היקרים

בנימין ואסתר היקרי הי"ו

שלמי תודה וברכה

לידידינו

ר' בן ציון שרונ' הי"ו ונ"ב רבקה מבת

המב"ה ימלא משאלות לבם לטובה ולברכה
ויפתח לב בניהם לתלמוד תורתו
ויגדלם לעבודתו ויראתו

יד ושם

לאבי מו"ר ועטרת ראשי

הרה"ג יוסף בן הרב דוד קאפח נע"ג

נעמי צחי

לזכרון עולם בהיכל ה'

לאיש הדעת והתורה

ר' משה רצון נע"ג

אשר לא חת ולא זע מלומר את האמת ללא כחל וסרק
ועליו וכיוצא בו נאמר
אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים ושטי כזב
(תהילים מ,ה)

נדבת בנו רבא

לזכרון עולם בהיכל ה'

לנפשות

ר' יהודה בן מארי יחיא **פרחי** נע"ג
ובנו

יוסף (יוסי) פרחי נע"ג

ולרפואת והצלחת הילדים
עידו ואיילת וב"ב

נדבת

שמואל ואסתר פרחי הי"ו

ימלא ה' כל משאלות לבם לטובה
יפתח לבם לתלמוד תורתו
ויפתח להם שערי פרנסה וכלכלה
ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו

לזכרון עולם בהיכל ה'

לנפשות

ר' **יחיא** ב"ר ג'מיל **גמדני** נע"ג
ובניו

עמרם גמדני נע"ג

אבנר גמדני נע"ג

אסתר גמדני נע"ג

נדבת

שמעון ודניאל גמדני

וב"ב הי"ו

ימלא ה' כל משאלות לבם לטובה
יפתח לבם לתלמוד תורתו
ויפתח להם שערי פרנסה וכלכלה
ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו

נפש ציון וזכרון

לאבינו ר' מאיר בן ברוך קארה זצ"ל

אוהב הבריות ורב החסד

תנצב"ה

מצבת זכרון בהיכל ה'

לזכר הוריי היקרים

אבי

הרב יוסף ב"ר צאלח ירימי נע"ג
נלב"ע ל בשבט תשע"ב

אמי

מרת רבקה בת יעיש ג'מאל נע"ג
נלב"ע י במרחשון תשע"ב

תנצב"ה

נדבת הבת מזל מזרחי

מצבת זכרון בהיכל ה'

לזכר הוריי היקרים

אבי מו"ר עטרת ראשי

ר' יצחק ב"ר שלמה אבישי נע"ג

אמי

מרת שושנה בת אהרן אבישי ע"ה

תנצב"ה

נדבת בנם בנימין אבישי הי"ו
יפק ה' כל מאוויו לטובה

מצבת זכרון בהיכל ה'

לזכר בתנו היקרה

מירב כהן ע"ה

תנצב"ה

פנחס וברכה כהן

זכרון עד לאבינו

מו"ר עטרת ראשנו

ר' יוסף ב"ר סעדיה ב"ר סאלם

קחזם נע"ג

איש תם וישר הולך תמים ופועל
צדק, איש חסד ואמת

תנצב"ה או"ח

נדבת הבנים רוני וישי

לזכרון עולם בהיכל ה'

לזכר נפש איש תם וישר

ר' **יחיא** ב"ר שלמה **עדני** נע"ג

ולזכר נפש בתו **אילנה** ע"ה

תנצב"ה

נדבת בניו

אבשלום, עזרא ונסים הי"ו

לזכרון עולם בהיכל ה'

לזכר נפש המנוחה, רעייתי היקרה

מרת **שרה קרואני** ע"ה

בת ר' אברהם מנצור
נלב"ע כח באייר תשס"ג

תנצב"ה

נדבת בעלה

לזכרון עולם בהיכל ה'

נפש וזכרון להוריי היקרים

אבו מו"ר עטרת ראשי

הרב **דוד** ב"ר יהודה **עווץ'** נע"ג

ואמי מרת **רינה (גנא)** ע"ה

תנצב"ה

נדבת הבן ר' שלום עובד הי"ו

יפק ה' מאווייו לטובה

נדבת מוקיר רבנן ותלמידהון

רודף צדקה וחסד

ה"ה **משה כהן** הי"ו

לזכר הוריי

אבי מו"ר ר' יהודה **שמואל עראקי** נע"ג

אמי מרת **רומיה** לבית עוזרי ע"ה

יהי רצון שיתמלאו כל משאלות לבו לטובה,

ובכל אשר יפנה ישכיל ויצליח

לזכרון עולם בהיכל ה'

לזכר אמי המנוחה

מרת **נלי** בת **סולומון** ע"ה

נלב"ע ביום יז בטבת תשע"ב

תנצב"ה

נדבת בנה

גדי לוי הי"ו

לזכרון עולם בהיכל ה'

לזכר הוריי

אבי ר' **שלמה** ב"ר אהרן **מנצור** נע"ג

נלב"ע נר שביעי של חנוכה תשנ"ה

ואמי מרת **נדרה (אורה)** ע"ה

בת מארי חיים ג'ראפי מנצור ע"ה

נלב"ע יח באדר ב תשס"ח

תנצב"ה

נדבת בנם

ר' **עוזיאל מנצור** הי"ו

גן-יבנה

לזכרון עולם בהיכל ה'

לבנינו אהובנו

ר' דורון חמדי נע"ג

אציל נפש, בעל מידות טובות
נעים הליכות, אהוב על הבריות
דבק בתורה ובמצוות ובמסורת אבות
השיב את נשמתו לבוראו בשנת ז"ך לחייו

יהי זכרו ברוך

- אבינועם עודד, אלקנה. לזכר הוריו יוסף ויהודית עודד
- אברהם ב"ר זכריה כהן, מודיעין. לזכרון הנשמות: חיים, נעמי ואביגיל סרי לוי ע"ה
- אברהם קרואני, שערי-תקווה. לרפואת רעייתו מרים בת שוכר
- אריה ב"ר מנחם נחום, אשקלון. לזכר הוריו מנחם ויהודה נע"ג
- בועז וורדיה מליחי, פתח-תקווה. לזכר הוריו שלום ורינה מליחי, וחמותו רבקה מצנר ע"ה
- בצלאל ומיכאל נהרי. לזכר ההורים היקרים ר' יחיאל ב"ר סלימאן נהרי ומרת יונה בת ר' גד מהצרי
- גיל פנחס, קדומים. לזכר חיים ב"ר זכריה אקוע
- יהודה והב, אלון-שבות. להצלחה ולרפואת אשתי צביה בת שלום
- יוסף ואילה ושדי, אלון-שבות. לזכר הוריהם.
- מוטי ברדה, אפרת. לרפואת הוריו יוסף בן סלימאן ומרגלית בת סעדה ברדה
- משה ב"ר עזרי סירי, מודיעין לזכר הוריו
- משה ויפה אלשייך, אלקנה. להצלחת צאצאיהם
- עזרא קרני, מודיעין, לרפואת הוריו
- צוריאל זבדי, אלקנה. לזכר אבי מורי נסים ב"ר יהודה נע"ג
- ראובן וכרמלה סלב, אשקלון, לרפואת והצלחת בני ביתם
- שמואל ב"ר ג'מיל קאפח, אשקלון. להצלחת משפחתו
- אבי ב"ר שמעון גריידי, מצפה-אילן
- אביהו ב"ר עזרא לוי, אלעד
- אבינועם מדמון, כפר-סבא
- אביעד אמנון, כפר-סבא
- אביעד יקיר, עזריאל
- אבישי גמליאל, גאולים
- אביתר ב"ר עזרא לוי, אלעד
- אברהם נתן, נתניה
- אהוד ב"ר שלום מורי, תל-אביב
- אהרן ב"ר שמואל בר עוז, פתח-תקווה
- אופיר היזמי, יד-בנימין
- אורי זהבי, קריית אנו
- אורן ב"ר נתן דוד, מודיעין
- אליהו ב"ר חיים עמר הלוי, בני-ברק
- אליעזר ב"ר אהרן כהן, פתח-תקווה
- אלישע ליפקין, חשמונאים
- אלעד ואורלי פרחי, אבני-חפץ
- אלעזר ב"ר יוסף קייסי, רמת-גן
- אמיר ורויטל לביא, עזריאל
- אפרים ב"ר שלום עוקשי, נתניה
- אריה ב"ר אהרן גראפי, הרצליה
- גבריאל גיאת, נתניה
- גדעון ב"ר שלום בשארי, נתניה
- גיל אהרון, עפולה
- גיל בן עמי, מודיעין
- דוד ב"ר חיים חמדי, רמת גן
- דניאל ב"ר יחיאל בשארי נע"ג, נתניה
- הראל ב"ר יחיאל ערוסי, יד בנימין
- הרב אלון ב"ר עזרא מגורי, פתח-תקווה
- הרב לוי נפש ירושלים
- הרב ליאור ב"ר אהרן חמדי הלוי, פתח-תקווה
- הרב רפאל יצחקוב, בני-ברק
- הרב שחר מתנה, רחובות
- זכריה יהודה, מודיעין
- זכריה מרחבי, קריית-עקרון
- חיים ב"ר יוסף צדוק, ירושלים
- חיים ב"ר מו"ר עזרי גיאת, ירושלים
- חיים ב"ר שלום ערוסי, פדואל
- חיים שרעבי, ירושלים
- יהודה ב"ר אהרן גראפי, רחובות
- יהונתן ב"ר אברהם, חדרה
- יואב ב"ר זכריה צארום, רמת-גן

- יואל ב"ר יעקב כהן, רמת-גן
- יובל ב"ר טוב צדוק, אלקנה
- יובל גיאת, נתניה
- יונתן קדם, ירושלים
- יוסי טובי, מודיעין
- יוסף ב"ר חיים חמדי, רמת-גן
- יחיאל ב"ר נסים ערוסי, רמת-גן
- יחיאל ב"ר סעדיה בוסאני, אלעד
- יחיאל ב"ר שלמה ערוסי, אלקנה
- יחיאל בדיח, בני-ברק
- יחיאל עוזרי, רעננה
- יניב סרי, אלון-שבות
- יעקב ב"ר יהודה כהן, רמת-גן
- יצחק בן יעיש פרג'ון, נתניה
- יצחק עפרי, פתח-תקווה
- יצחק שרעבי, הרצליה
- ירון ב"ר שמעון קרני, כפר-סבא
- ישי אריה, צורן
- ישעיהו שרעבי, רמת-גן
- לוי ב"ר סעדיה בוסאני, בני-ברק
- ליאור ב"ר יחיאל משרקי, יד-בנימין
- לירן ב"ר בנימין היקרי, רעננה
- מאיר ב"ר אהרן חמדי הלוי, בני-ברק
- מיכאל ב"ר שלמה זהבי, בני-ברק
- מנחם ב"ר שלום ענבי, נתניה
- מנחם גלעדי, צורן
- מרדכי ב"ר טוב צארום, ירושלים
- משה ב"ר חיים חמדי, רמת-גן
- משה ב"ר טוב צארום, ירושלים
- משה ב"ר שלום סרי, מודיעין
- משה ב"ר שלום קיסר, רחובות
- משה ואביגיל פרחי, נתניה
- משה טאירי, בני ברק
- משה ערגי, פתח-תקווה
- נועם ב"ר יהודה עוזרי, חשמונאים
- נחמיה סרי, כפר-סבא
- נסים ב"ר זכריה כהן, מודיעין
- נריה בן ציון גיאת, רמת-גן
- נתנאל ב"ר נסים יוסף, תנובות
- נתנאל ב"ר שלום מועלם, רחובות
- עו"ד יגאל נחום, מודיעין
- עו"ד יואל גואל שמחי, צורן
- עו"ד שמעון רביב, רבבה
- עוזי סרי, כפר סבא
- עופר שטרנליב, נתניה
- עזרא (אלי) בן מארי סעיד יחיא הלוי, אלעד
- עזרא ב"ר יהודה דאר, רמת-גן
- עזרא ב"ר שלום ענבי, נתניה
- עזרא ב"ר שמעון קחטא, קריית-אטא
- עזרי ואושרת קיסר, רחובות
- עידו ב"ר דוד חמדי, רמת-גן
- עידו ישועה, קרני-שומרון
- עמירם אבשלום, פרדס-חנה
- עמרם עוזרי, כפר-ביתיה
- ערן וענבר חמדי, רמת-גן
- עשאהל שרעבי, רמת-גן
- צדוק חבני, פתח-תקווה
- ציון ב"ר חיים תנעמי, ירושלים
- ציון ב"ר יוסף סרי, רמת-גן
- ראובן וחבצלת אברהם, אלקנה
- רועי ב"ר אליהו עמר הלוי, בני-ברק
- רועי ב"ר דוד חמדי, רמת-גן
- רפאל ב"ר יוסף צדוק, מודיעין עילית
- רפאל לוי, קריית-אוננו
- רצון ב"ר טוב צארום, ירושלים
- רצון ב"ר יוסף צדוק, מודיעין-עילית
- שאול ציון, יבנה
- שי נגר, אילת
- שלום ב"ר נסים ערוסי, מודיעין
- שלום כרמי, נתניה
- שלומי ב"ר יצחק ימיני, רבבה
- שלמה חמדי הלוי, אלקנה
- שלמה טובי, אלון-שבות
- שמואל ב"ר משה חמדי, רמת-גן
- שמחה דמארי, יבנה
- שמעון לוי, מודיעין
- שריה ב"ר אברהם כברה, רחובות

שלמי תודה וברכה

לידידנו היקרים

ר' **אביעד וציונה רצהבי** הי"ו

רודפי צדקה וחסד

יפק ה' מאווייהם לטובה

ויגדלם לעבודתו ויראתו

שלמי תודה וברכה

לידידנו איש רב פעלים לתורה ולתעודה

ר' **עזרא** ב"ר יוסף **ערוסי הלוי** הי"ו

רודף צדקה וחסד,

מקדיש את אוננו וכל הונו למען המפעל הגדול

של בית הליכות עם ישראל

המב"ה יסייעו על מעשי רצונו

יזכהו לכל מידה טובה

ויחזקו בקו הבריאות

לראות בהשלמת המפעל הגדול במהרה

עודד חמדי נע"ג

את דמותו של עודד לא נשכח, כי היא חרוטה בלבנו תמיד.
עודנו זוכרים איך כבר בהיותו עול ימים, היה איש נמרץ וזריז,
עד כי היה אור ואבוקה בסביבתנו.

כל יודעיו ומכיריו אהבו להיות במחיצתו, מפני שנשא חן וחסד
בעיני אלוהים ואדם.

עודד הקרין חום ואהבה של אמת לכל הבריות ממעמקי לבו
בשילוב עדינות, מידות תרומיות ושמחת חיים.

חביב היה עודד בעיני כל אדם, למן תינוקות של בית רבן ועד
אנשים מבוגרים, למן המון העם ועד רמי המעלה, למן אישי
ציבור ועד ראשי הישיבה שלמד בה ורבנים אחרים.

עודד היה מצוין בדרך השלמות, קרבן שלמים העושה שלום
בין ישראל לאביהם שבשמים, בינו ובין הכהנים, בינו ובין
הבעלים. זאת הייתה דרכו של עודד, דרך השם. עודד היה
שלם בין הבריות, שלם בתורתו, שלם במידותיו, ומעל הכל
שלם בינו לאביו שבשמים.

עודד הסתלק מאתנו בחטף כשהוא צעיר לימים, אך עדיין כל
מכיריו נפעמים ממה שעשה בחייו הקצרים, כשזכה לעשות
מה שרוב בני אדם אינם זוכים אף למעט מתכונותיו ומעשיו
הגדולים.

זכות מעשיו תעמיד לפנינו לנצח את דמותו.

עודד היה חזק ברוחו ובנדיבות לבו ובכל מה שחננו בורא
עולם. פעולותיו הגדולות של עודד לימדונו כי פיקדון רוחני רב
עצמה היה בידנו. קיבלנו עלינו את הגזרה משמים באהבה וגם
קיבלנו עלינו לקדש שם שמים בכל הליכותינו.

עודד היה כמלאך בשליחותו להיטיב לבריות ולהרבות
במעשים ברוכים, וראוי לומר עליו אשרי יולדתו.

לא נותר לנו אלא להתפלל לאבינו שבשמים שיזכה אותנו
ללכת בדרכיו של עודד.

יהי זכרו ברוך

עודד חמדי נע"ג

בן ר' אברהם ואהובה יבלט"א

כו באב תשנ"ג – ו בכסלו תשע"ב